

Алимбеков. А.

ТУРК АДАБИЁТИ

(XIII-XVIII ғ.лар)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ

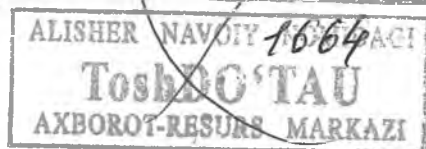
АЛИМБЕКОВ АДҲАМБЕК

ТУРК АДАБИЁТИ

(XIII-XVIII асрлар)

Тошкент - 2014

Адхамбек Алимбеков. “Турк адабиёти (XIII-XVIII асрлар)”. Тошкент, 2014

“Турк адабиёти (XIII-XVIII асрлар)” монографик тадқиқотда турк мумтоз адабиёти тарихида ўзига хос ўринга эга бўлган ижодкорлар ҳақида фикр юритилади. Ўрта асрлар турк адабиёти ўқув қўлланмаси илк бор яратилаётгани учун, муаллиф қисқача турк халқ адабиёти ҳақида ҳам маълумот беради. Ушбу монографик тадқиқот Тошкент Давлат Шарқшунослик институтида давлат илмий-техника дастурлари доирасида амалга оширилаётган Ф-1-139 «Шарқ халқлари адабиёти тарихи ва жанрлар типологияси» номли илмий-тадқиқот лойиҳаси асосида тайёрланди.

Бир китобда бутун турк мумтоз адабиёти намояндаларини қамраб олиш имконияти йўқлиги туфайли, автор XIII-XVIII асрларга алоҳида умумий характеристика бериб, асосан ҳар бир асрда яшаган машҳур шоирлар ижоди хусусида фикр юритади.

Монографик тадқиқотни ёзишда турк адабий манбалари ва турк адабиётшунослари Ф. Кўпрулу, А. Қабоқли, А. Танпинар, С. Камол Қора Али ўғлининг, рус шарқшунослари акад. В. Гордлевский, А.В. Гарбузова, И.В. Боролина ва бошқа олимларнинг илмий тадқиқотларидан фойдаланилди.

Масъул муҳаррир – филология фанлари доктори, профессор

Абдурахим Маннонов

Такризчилар - филология фанлари доктори, профессор

Қосимжон Содиков

филология фанлари доктори, профессор

Улфатхон Муҳибова

Мазкур монографик тадқиқот Тошкент Давлат Шарқшунослик институти Кенгашида кўриб чиқилган ва нашрга тавсия қилинган (30 октябрь 2014 йилдаги 3- сонли баённома)

©Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2014

КИРИШ

Жуда қадим тарихга эга Шарқ адабиёти ўзининг бой адабий мероси билан жаҳон адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутади. Шарқ бадий оламида турк адабиётининг ўзига хос ўрни бор. Минг йиллардан бери ўзининг ёзув тарихига эга Шарқда турк адабиёти нисбатан ёшдир. Турк адабиёти тарихи ҳозирги туркларнинг авлодлари бўлмиш туркий ўғиз қабилаларининг Кичик Осиё ерларида (XI-XIII асрларда) ўтроқлашишидан бошланади.

Тарихий манбалардан маълумки, ўғиз қабилалари VI-VIII асрларда Марказий Осиёда яшаганлар ва мунтазам бошқа туркий қабилалар билан аралашиб жараёнида бўлган. VIII асрда Ўрта Осиёда, Сирдарё бўйларига кўчиб келган ўғиз қабилалари ислом динини қабул қилгач XI асрда салжукийлар сулоласи бошчилигида Кичик Осиё ерларига бостириб кирадилар. Бу пайтда Кичик Осиёда Византия ҳукмронлик қиларди. Умуман туркий қабилалар VIII-X асрлардаёқ Кичик Осиё ерларида пайдо бўлиб, қарлуқлар, кипчоқлар Византия империясига қарши доимий уруш олиб борганлар. Қабилалардан бир қисми босиб олган ерларда жойлашар ва маҳаллий аҳолига қўшилиб кетарди ҳам. XI асрда Салжукийлар сулоласи бошчилигидаги ўғизларнинг Кичик Осиё территориясига бостириб кириши ниҳоятда кучайди. Шундай қилиб пойтахти Константинополь бўлган Кичик Осиёдаги Византия империяси ўрнида иккита туркий давлат— Донишмандийлар давлати (1067-1180) пойтахти Сивас шаҳри, пойтахти Конья бўлган Салжукийлар давлати (1077-1307) пайдо бўлди. Кичик Осиёнинг шарқи-жанубида ва марказий қисмида жойлашган бу икки давлат XV асрнинг ўрталарида Византия империясининг тамоман емирилишида муҳим роль ўйнади.

Турк ёзма адабиёти манбаи халқ оғзида ижодидирким, унинг илдизи ўғизлар Кичик Осиёга келгунча кўчманчи

бўлиб яшаган ерларга бориб тақалади. Турк адабиёти бошқа туркий халқлар маданияти билан ўзаро чамбарчас алоқада шаклланди. Туркий қабилалар илгаридан бири-бири билан узвий муносабатда бўлиб, умумтуркий маданий ёдгорликларни, қадимги турк ёзма ёдгорликларини яратганлар. Қадимги турк ёзма ёдгорликлари – Ўрхун-Энасой (VI-VIII асрлар) ёдномалари бунга мисолдир. Туркий қабилалар ўртасида ўзаро адабий, маданий алоқалар бўлган. Айрим образлар, сюжетлар деярли барча туркий халқлар оғзаки ижодида учрайди. Кейинчалик ҳар бир халқ адабиёти маълум ижтимоий-тарихий шароитда ўзига хос ривожланиш йўлидан борди. Мана шу ўзига хосликни, ҳар бир адабиётнинг тараққиёт тадрижини чуқур ўрганиш адабиётшуносликнинг вазифаларидандир. Адабий меросга бўлган муносабатга қараб турк адабиётшуносларини икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчилари, турк адабиёти бой адабий меросга эгаллигини таъкидлаб, ҳозирги замон турк адабиёти ўтмиш адабий анъаналарига суянган ҳолда ривожланаётганилигини айтсалар, иккинчи гуруҳ вакиллари ўтмиш турк адабиёти тақлид адабиётдир, асосан форс ва араб адабиётига тақлиддан бошқа нарса эмас, бу адабиёт давр ҳақида тўлиқ маълумот беролмайди дейишади ва ҳозирги адабиётдаги кусурларни ҳам адабий мероснинг заиф томонларини ўзлаштиришдан деб биладилар.

Жаҳон адабиёти тарихида адабий меросга нотўғри муносабатда бўлиш жузъий ҳол эмас. Бир вақтлар эронликлар, араблар, ҳиндлар ҳам ўз адабий меросга шундай муносабатда бўлган.

Ҳозирги вақтда адабий мерос ҳар томонлама жиддий ўрганилмоқда.

Турк адабиётшунослари адабиёт тарихини уч даврга бўладилар:

1. Туркларнинг ислом динини қабул қилгунигача бўлган давр. X асргача бўлган бу давр адабий мероси барча туркий

халқларга тегишли деб қараш керак.

2. Ислом дини қабул қилингандан сўнги давр.

3. Янги давр, яъни Ғарб адабиёти намуналари таъсири сезила бошлагандан кейинги давр.

Булар ўз навбатида яна замона руҳидан келиб чиқиб бир қанча ном билан кичикроқ даврларга ажратилади.

Исломиятдан аввалги адабиётни иккига ажратиш мумкин:

1. Сўзли адабиёт

2. Ёзма адабиёт

Ислом дини қабул қилингандан сўнги турк адабиёти учга бўлинган:

1. Ўтмиш даври адабиёти

2. Халқ адабиёти

3. Мумтоз турк адабиёти

Янги, Ғарб адабиёти ва санъати таъсири сезила бошлаган сўнги учинчи давр, яратилган асарлар руҳидан, умуман замон талабидан келиб чиқиб олтига ажратилган:

1. Танзимот даври турк адабиёти

2. “Сарвати - фунун” адабиёти

3. “Фежри - Ати” адабиёти

4. Миллий адабиёт

5. Миллий мужодала даври адабиёти

6. Жумҳурият даври турк адабиёти

Адабиётни даврлаштиришни нисбий тушуниш керак, чунки икки давр ўртасига “хитой девори” қўйиб бўлмайди. Турк адабиётшунослари турк халқ адабиётини мазмун моҳиятдан келиб чиқиб қуйидагига таснифлайдилар.

Аноним турк халқ адабиёти

Турк халқ адабиёти

Диний-тасаввуфий турк адабиёти

Ошиқ тарзи турк адабиёти

Аноним турк халқ адабиётининг назмий шакллари:

1. Турку
2. Мани
3. Айит (йўқлов)
4. Текерлема
5. Билмеже (топишмоқ)
6. Нинни (алла)

Насрий шакллар:

1. Масал (эртақ)
2. Достон
3. Афсона
4. Фикра (латифа)
5. Халқ ҳикояси
6. Отасўзлари (мақоллар)
7. Анъанавий халқ томоша ўйинлари

Диний-тасаввуфий турк адабиёти назмий шакллари:

1. Илоҳий
2. Нафас
3. Нутқ
4. Шатхийе
5. Даврийе
6. Муножаат
7. Тавҳид
8. Наат
9. Мавлид

Насрий шакллари:

1. Футувватнома
2. Ғазовотнома
3. Маноқибнома
4. Батталнома

Ошиқ тарзи турк адабиёти

1. Кошма
2. Варшаги
3. Самойй

4. Достон
5. Гузаллама
6. Кочаклама
7. Ташлама

Турк адабиётининг ривожланишида форс, араб адабиётларининг таъсири катта бўлган. Шоирлар форс тилида ҳамда турк тилида ижод қилганлар. Туркияга форс сарой адабиёти билан бирга халқ оғзаки ижоди ҳам кириб келган. “Тазкира” тузиш ҳам туркларга эрон адабиётидан ўтган. Турк адабиётини ўтганиш, ўрта асрлардан бошланади дейиш мумкин.

Танқидий қарашлар ҳам бўлган бунингдек тазкиралар (антологиялар) турк адабиёти ҳақида Европада китоблар пайдо бўлишида асос бўлди. XVIII асрнинг 70 йилларида Венецияда эълон қилинган турк адабиёти тарихига оид китоб ва “Туркиядаги ҳар хил фанлар аҳволи” деб номланган аббат Тодерининг иши, XIX аср бошларида эълон қилинган Австралиялик шарқшунос Хаммер Пруштгалнинг тўрт томлик “История османского изящной словесности” (Усмонли сўз сазнати тарихи) китоблари шулар жумласидандир.

Ҳозирги кунда жаҳон шарқшунослари томонидан турк адабиёти тарихи изчил ўрганилмоқда.

Халқ оғзаки ижоди

Туркулар махсус бир оҳанг, мусиқа боғланиш ила айтилган халқ кўшиқларидир. Қадимда бутун халқ кўшиқларини ҳам турку деб аташган. Туркуларнинг асосий мавзуси атроф муҳит, табиат, ёки бирор воқеа таъсирида пайдо бўлган туйғуларни тилга кўчиришдир. Шу жиҳатдан мавзу рангбаранг. Асосий фикр бир мисрада бўлиб, бошқа мисралар шу фикрни тўлдирадилар. Аноним халқ адабиётининг назмий шакли турку кўпинча 11 ҳижоли бўлиб,

_____ а
 _____ а

2. Жинасли (сўз ўйинли) мани;
3. Кесик мани (оёқли, зинапоя шаклидаги мани);
4. Йедекли мани (қўшимчали мани);

1. Дуз мани:

Тоғлар туман бўлди кел
 Кўнглим гумон бўлди кел
 Ойларга ваъда бердим
 Йилим тамом бўлди кел

2. Жинасли (сўз ўйинли) маниларда қофия шаклан бир хил, мазмунан ҳар хил сўзлардан (омоним) бўлади.

О баним оч кўзларим
 Ёра мухтож кўзларим
 Кечди гўзал карвони
 Ўтирдим бож кўзларим

О менинг бахти ёрим
 Кўнглингда тахти ёрим
 Юзингда кўз изи бор
 Сенга ким боқти ёрим.

3. Кесик (аёқли) манининг илк мисраси 7 ҳижодан оз, қофиялари жинозли, мисралар сони 4 тадан 19 тагача бўлган манилар

Бағ бана
 Бахча сана, бағ бана
 Дейме зинжир қяр этмез
 Зулфинг тели бағ бана

4. Йедекли (қўшимчали) маниларда мазмунни кучайтириш учун банд сўнгида яна икки мисра қўшилади.

Дардим вар беллар каби
 Сўйлемем еллар каби
 Қалбими хузуни вар

Йиқилмиш эллар каби
 Кўзларимдан ёш оқар
 Бўшаган селлар каби

Шоирлар ҳам мани шаклида шеърлар ёзганлар. Орхан Сейфи Бейнинг куйидаги мисралари бунга далилдир:

Не ҳиндда, не Чиндаймиш
 Ажаб нердаймиш, неймиш
 Излаганим маҳалда
 Кўнглимни ичиндаймиш.

К Ў Ш М А

Халқ адабиёти назм шаклларида. Асосан 11 ҳижоли, бандлари тўрт мисрали, энг оз уч, энг кўп 6 гоҳида ундан ортиқ тўртлик бўлади. Кўшмалар мазмунига қараб турлича номланиши мумкин. Табиат ва инсон гўзаллигидан баҳс утганлари гўзаллиме, йигитлик мардлик, уруш мавзу бўлса кўчаклама ўлим ҳақидаги айт бир кимса ёки гуруҳнинг ёмон томонларини кўрсатгани ташлама. Кўп учрайдиган қофия шакллари.

_____ а _____	_____ а _____	_____ х _____
_____ а _____	_____ б _____	_____ б _____
_____ б _____	_____ а _____	_____ х _____
_____ а _____	_____ б _____	_____ б _____

Кўшмалар оҳанг услубига кўра, Ажам, Анкара, Керем, Сиврихисар кўшмалари номлари билан аталиши мумкин. Тузилишига кўра кўшмалар дуз, йедекли, мусаммат, аякли, занжирбанд аякли, занжирлеме кўшмалар каби турларга бўлинади.

Мусаммат кўшмада илк бандидаги биринчи ва иккинчи байтларида беш ҳижоли зиёда боғловчи сўз бўлади.

Эй баним жаноним, жан ичра жаним
 Шўх навжувоним ўлма бевафо

Мен сана қурбан кел кес гарданам
Тўк ерларга қоним фақат бўл ошина
Бўлма бевафо

Кўлма сўзи “кўшок” феълидан. Проф. Фуад Купрули
кўшмани “сўзга куй боғламоқ ва мосламоқ” дейди.

К Ў Ш М А

Гўзал кўзларини севдигим дилбар
Кел бизим элларни кез, карам айла
Гўла қўлларинг вар, кезар қаламла
Ол мени дафтара ёз, карам айла

Йироқтир йўлларим, адашдим келдим
Тотлидир тилларинг, айландим келдим
Вафолим бўйнуна, энди мен ўлдим
Мозор кўксинга қаз, карам айла

И Л О Х И Й

Диний мавзуларидаги ошиқ адабиёти шеърӣй шаклидир. Теккеларда оллоҳ ишқида куйлаган манзумалардир. Илоҳий - оллоҳга оид демак. Илоҳийларда асосан тангри севгиси ва диний мавзулар акс эттирилган. Халқ адабиётидаги илоҳий, девон адабиётидаги “тавҳид” ва “муножатларга” ўхшаш. Илоҳий диний тасаввуфӣй мавзуда бўлгани билан, бирор тариқатнинг ўзига хослиги, афзаллигини тарғиб этмайди.

Тариқатлар ўзига хослигини кўрсатган илоҳийлар бектошӣйликда - нафас, яссасӣйликда - ҳикмат, мавлавӣйлар - айин, гулшеҳрилар - тапуу, халватилар-дурак бошқа тариқатдагилар жумҳур дейилган.

Илоҳийлар 7, 8, 11, 14, 16 ҳижоли вазнларда ёзилган. 7-8 ҳижоликлари тўртлик, 11, 14, 16 ҳижоликлари байт шаклида

ёзилган. Байт шаклида ёзилганлари ғазал каби қофияланган. Аруз вазнида ёзилган илоҳийлар ҳам бор. Илоҳийлар мавлуд на бошқа диний байрам кунлари кўпчилик бўлиб теккеларда (бир тариқат йўлидаги дарвешларнинг йиғиладиган жойи) ҳам айтилади.

Илоҳийнинг энг яхши намуналарининг Юнус Эмре ижодида кўриш мумкин.

МАНГА САН КЕРАКСАН

Ишқинг олди мандан мани,
Манга сан кераксан, сан!
Жисмим ёнур кеча-кундуз,
Манга сан кераксан, сан!

На борлиққа севинарман,
На йўқликқа қувонарман,
Ишқинг ила овунарман,
Манга сан кераксан, сан!

Ишқинг ошиқни ўлдирур,
Ишқ денгизида қолдирур,
Тажалло ила тўлдирур,
Манга сан кераксан, сан!

Қайғуларинг улуғ пешам,
Мажнун бўлиб тоғлар ошам,
Сенсан умрлик андишам,
Манга сан кераксае, сан!

Сўфилара суҳбат керак,
Оқиллара охират керак,
Мажнунлара Лайли керак,
Манга сан кераксан, сан!

Агар мани ўлдирсалар,
Кулим кўкка совурсалар,
Тупроғим сани чақирар,
Манга сан кераксан, сан!

Мискин Юнус маним отим,
Куну кундан ортар ўтим,
Икки жаҳонда муродим,
Манга сан кераксан, сан!

Х. Даврон таржимаси.

САМОИЙ

Ўзаги араб, калимасидан бўлган бу сўз эшитмоқ, ўрганмоқ маъноларини англатади. Халқ адабиётида, айрим шоирлар ижодида кўп учрайдиган бун назм шакли, арузнинг “мафоилун, мафоилун, мафоилун, мафоилун” вазнида, ҳижода эса $4+4=8$ ли вазнда бўлиб, ўзига хос оҳанг билан куйланади. Табиат, гўзаллик, севги ва айрилиқ мавзуларида кўпроқ яратилган самоийлар қофия ва мисра тузилишига кўра кўшмага ўхшаб кетади. (Айримлар самоийни кўшманинг бир тури ҳам дейишадилар). 3-5 бандли, гоҳида ортиқроқ ҳам бўлган самоий ўзига хос ҳаволи, ҳафиф мусикий бўлган. XVIII асрдан халқ шоирлари ўртасида кенг тарқалиб, самоий ўқишлар авж олган.

Каражаўғлан ижодидан:

САМОИЙ

Инжаликдан бир қор ёғар,
Тузар Алиф¹, Алиф дея.
Далли кўнгил телба ўлмиш,
Кезар Алиф, Алиф дея.

Алифин чачвони накшли
Қуш боласидек боқишли

1 Қиз исми.

Яйлов чечаги уфирушли
Уфирар Алиф, Алиф дея

Алиф қошларини чатар
Ғамзаси сийнама ботар,
Оқ қўллари қалам тутар,
Ёзар Алиф, Алиф дея.

Уйларинг олди чордоқ
Алифин кўлида қадах
Гўё яшил бошли ўрдак
Сузар Алиф, Алиф дея.

Ш А Р Қ И Й

Шарқийлар турк шеърлятида XVIII асрдан яратила бошланган назм шаклларида. Шарқийларга куй басталанган. Кўпи билан иккидан беш тўртликкача бўлган. Турк адабиётига шарқийни олиб кирган А.Нодим ижодида 3 бандлик шарқийлар кўп. Ишк ва гўзаллик мавзулари қаламга олинган шарқийлар, халқ шеърлятидаги турку ва кўшма ҳамда девон адабиётдаги мураккаб шаклларининг ўзига хосликларини жамлаган дейиш мумкин. Шарқийлар кўпроқ аруз вазнининг фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун ўлчовида, шунингдек хижо вазнида ҳам ёзилган.

_____ а
_____ а
_____ а
_____ а

_____ в
_____ в
_____ в
_____ а

_____ с
_____ с
_____ с
_____ а

шаклида, гоҳида

_____ а
_____ в
_____ а
_____ в

_____ с
_____ с
_____ с
_____ в

шаклида қофияланиб, такрор келган мисрага нақорат дейилган. Лола даври шоири А.Нодим, Эндерунлу Восифлар турк адабиётида гўзал шарқийлар ёзган шоир сифатида машхурлар.

Нодим шарқиларидан:

Яна базми чаманга лола фурузан келди,
Муждалар гулшанга ким вақти чароғон келди
Булбул ашуфталанип базми ғазалхон келди
Муждалар гулшанга ким вақти чароғон келди.

Сайр олуп рақси яна дилбари мумтозларин
Яна эфлоке чиқар нолалари созларин
Жона оташ берадур шуласи овозларин
Муждалар гулшанга ким вақти чороғон келди.¹

Эслатма: Халқ қўшиқлари охангини сақлаб қолиш ва айрим сўзлар ўзбек ўқувчисига тушунарли бўлгани учун ўзгартирмалик.

1 Адабиёт. Дарс китоби. – Анқара 1991. 103-б.

ЭРТАКЛАР ҲАҚИДА

Эртақлар турк халқ оғзаки ижодида ўзига хос муҳим ўрин эгаллаган, фольклор жанрларидандир. Турк тилида эртақ-мисал дейилиб, “Қомуси Усмония”да ёзилишича одоб ва психикатни англаган арабча сўздир.

Туркий тиллар билимдони Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотот турк” китобида эртақ сўзи этук шаклида берилиб, бирор воқеани ҳикоя қилишни билдиради.

XIX асрнинг 80-йилларидан турк эртақлари ёзиб олини бошлаган. Танзимот давридаги (1860-1896) адабий муҳит бунга омил бўлган. Бу ишни бошлаганлардан бири жоҳаристонлик шарқшунос И. Куношдир. XX аср бошларида Г. Якоб, Ф. Гизе, Д. Немет, В. А. Гордлевский каби Европалик шарқшунослар турк эртақларини ёзиб олдилар ва шу соҳада илмий тадқиқотлар олиб бордилар. Турк эртақлари хусусида елмарали иш олиб борган фольклоршунослар ичида Паргав Ноили Баратовни алоҳида таъкидлаш керак. П. П. Баратов перимизнинг 20-60 йилларида 3800 ортиқ эртақларни ёзиб олди ва Вольфрам Эберхард билан ҳамкорликда турк эртақлари каталогини тузди. П. П. Баратов 1953 йили “Замон шмон ичида” эртақлар тўпламини Истанбулда, 1969 йили “Оз кетдик, кўп кетдик” китобини Анқарада нашр этдирди. 1955 йили Француз, 1968 йили олмон китобхонларини турк эртақлари тўпламлари билан таништирди.

Мазмунан ранг-баранг турк эртақларини 4 гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлари
2. Сеҳрли эртақлар
3. Майший эртақлар
4. Калўғлон туркум эртақлари

Ҳайвонлар ҳақидаги турк эртақлари хронологик жиҳатдан қидимийроқ ва ўзига хос хусусиятларга эга. “Алиқ билан тулки”, “Тулки билан илон”, “Кампир билан тулки” ва бошқа кўпгина ҳайвонлар тўғрисидаги эртақларда ҳар бир

TÜRK EDEBİYATINDA MANZUM İLMİHAL VE FIKİH KİTAPLARI İLE SON DEVRE AİT MANZUM BİR İLMİHAL: MANASTIRLI MEHMED RIFAT BEY VE MANZUM İLMİHALİ

Harun KIRKIL*

Manzum İlmihal (Poetry Catechism), Fikh Books and A Manzum İlmihal Belonged to the Last Period in Turkish Literature: Mehmed Rifat Bey of Manastır and His Manzum İlmihal

Many religious books have been written in Turkish Literature poetry tradition. *İlmihal* (Catechism) books written in the form of poetry and consist of basic necessary information which every muslim should know, are one of the this kind. We did not aware of any separate work on the issue and decided to write on this. We completed basic information about this issue by examining the essential books belonged to this area. We attach a text of an *ilmihal* written in the last period in order to promote an idea.

Özet

Türk Edebiyatı nazım geleneğinde bir çok konuda dîni muhtevâlî eserler yazılmıştır. Manzum olarak kaleme alınan ve her müslümanın inanç ve ibadete dair bilmesi gereken bilgileri ihtiva eden İlmihal kitapları da bu türlerden biridir. Manzum ilmihal ve fıkıh kitaplarının şimdiye kadar müstakil bir başlık altında incelenmediğini gördük ve bu konuda yapılacak bir araştırmanın faydalı olacağına inandık. Bu türe ait belli başlı eserleri inceleyerek derleyebildiğimiz bilgileri bir araya getirdik. Fikir vermesi açısından, son devirde kaleme alınan bir ilmihalin de metnini çalışmamıza ilâve ettik.

I. Giriş

Yüce Allah insanları, ulvî varlığına îman ederek kendisine ibadet ve itaat etmeleri için yaratmış ve onlara akıl ve düşünme melekesi vermek sûretiyle yarattığı canlılar arasında üstün bir mevkiye yerleştirmiştir.¹

* Kazakistan - Çimkent, Otrar Üniversitesi Felsefe Fakültesi Öğretim Görevlisi

¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul, ts., s. 23.

Daha sonra Allah Teâlâ, kullarına kendisini bildirdiği, onlara insanın yaratıcısıyla, insanın hemcinsi olan insan ile ve en nihâyetinde, insanın tabiattaki canlı ve cansız diğer bütün varlıklar ile ilişkilerini bir düzene koyduğu ilâhî bir program olan, tavsiye, emir ve yasaklarının bütününden oluşan ve bizim adına "din" dediğimiz hükümlerini indirmiştir. Zira insanların kahir ekseriyeti, bütün bu bahsettiğimiz şeyleri kendileri tespit edip, kendi yanlışlarını, cehâletlerini, sapkınlıklarını fark ederek düzeltme yoluna gitmeyi tercih etmek iradesini göstermekten âcizdir. Nitekim aynı hakikati Nâmık Kemâl şu şekilde ifade etmiştir:

"Kimse tayîn edemez âlemde

Kendi mâhiyetini re'yi ile

Münferit vâsıta-i ru'yet iken

Göremez kendini dîde bile"²

Tarihin ilk devirlerinden itibaren, insanların zaman zaman düşmüş buldukları insanlık dışı çirkin hallerden kullarını kurtarmak isteyen Allah Teâlâ, onlara dîni ve dünyevî vazifelerini öğreterek hem dünya hem de ahiret saâdetine nâil olmalarını temin etmek için peygamberleri vasıtasıyla ilâhî kurallarını bildirmiştir.³

İşte, düşünme ve tercihte bulunma melekesini bahsettiği insanoğluna Allâh'ın en büyük lütuf ve yardımı, peygamberler vasıtasıyla din göndererek kullarına rehberlik etmesi, insanlık haysiyet ve şerefine yakışır bir hayat sürmelerinde onlara yardımcı olmasıdır.⁴

İlâhî dinlerin son halkası olup bir rahmet ve hidâyet dini olan İslâm dininin iki temel esası "îman" ve "ibadet"lerdir. Bu iki esastan birincisi olan "îman" hem dînin özü hem de yaratılış ve kâinatın sırrını açıklamakta, ikinci esas "ibadet"ler ise, insanın kendisine varlık bahşeden Rabbi karşısındaki mevkiini ve ona olan bağlılığını temsil etmektedir.⁵

İlmihaller, öncelikle inanç esasları ve ibadetleri, İslâm'ın fert ve cemiyet hayatına dair ortaya koyduğu prensipleri, tavsiye, emir ve yasakları ile müslümanların tarih boyunca bu prensipler muvâcehesinde kazanmış oldukları örf-anane ve âdetlerini, bir de İslâm âlimlerinin anlayış ve uygulamalarını ihtiva ettikleri için, müslüman bir ferdin baş ucundan eksik edemeyeceği en temel eserler mâhiyetindedir.⁶

Kelime olarak "hâl ilmi" ve "din kaidelerini öğretmek üzere yazılmış kitap" mânâlarına gelen ilmihal, kısaca "davranış bilgisi"⁷ demektir. Terim olarak ise, "inanç, ibadet, muâmelat, ahlâk konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Resûl-

² Ali Ertem, *Nâmık Kemâl'in Şiirleri*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1957, s. 203.

³ Ömer Nasûhi, Bilmem, *a.g.e.*, s. 23.

⁴ Tayyar Altıkulaç, *İlmihal, İman ve İbadetler*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara ts., c. I, s. IV.

⁵ Tayyar Altıkulaç, *a.g.e.*, s. IV.

⁶ Tayyar Altıkulaç, *a.g.e.*, s. IV.

⁷ Hayreddin Karaman, Ali Bardakoğlu, Yunus Apaydın, *İlmihal*, c. I, s. XIX.

i Ekrem'in hayatına dair özlü bilgiler içeren el kitabı"⁸ olarak tanımlanmıştır. Bu kelime, dinen mesûl kabul edilen her insana, kendisinden beklenenleri yerine getirmesinde rehberlik etmek gayesiyle, bilmesi gereken temel dîni bilgileri derli toplu bir şekilde ihtiva eden eserler için kullanılmıştır.

Zaman zaman, herhangi bir sahaya dair temel bilgileri ihtiva eden eserlere de ilmihal ismi verilmişse de, bu şekilde kullanılması yaygınlık kazanmamıştır; Hüseyin Remzi, İlaveli İlmihal-i Tıbbî ve Auguste Comte'nin Türkçe'ye "Pozitivizmin İlmihâli" adıyla tercüme edilen eserinde olduğu gibi.

Hz. Peygamber'in "ilim öğrenmeyi kadın-erkek her müslümana farz kılması"⁹ müslüman olan her ferdin, dîni vazifelerini yerine getirip, helâl ile haramı, doğru ile yanlış birbirinden ayıracak kadar bilgi sahibi olmasının farz olduğu hükmünü ortaya çıkarmıştır.¹⁰

Farz olan ilmihal bilgilerine yönelik ilmî gelenek hicrî 4. asırda (milâdî 10. yy.) başlamış, ilmihal türü eserlerin telifine ise, muhtemelen hicrî 9. ve 10. asırda (15. ve 16. yüzyıllar) başlanmıştır.¹¹

İlk devirlerde yazılan eserler din eğitiminde kullanılmak üzere bilhassa din âlimlerine yönelik telif edilmiş eserlerdir. Bu eserler muhtasar veya geniş hacimlidirler. Zamanla, temel mevzûlarda muhtasar bilgiler ihtiva eden, sade bir dil, anlaşılır bir üslûb ile kaleme alınıp hattâ ezberlenmeye müsait eserlere ihtiyaç duyulmuş ve Osmanlılar devrinde ilmihal türünde ilk eserler telif edilmiştir.¹²

Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin namaz mevzûlarına dair kaleme aldığı "*Mukaddime*" isimli risalesi, Kutbüddin İznikî tarafından tercüme edilerek diğer ibadetlere ait mevzûlar ile ahlâk ve akaide dair bilinmesi gereken esasların da ilâve edilmesiyle meydana getirilen "*Kitâbu'l-Mukaddime*" isimli eser, Osmanlı devrinde telif edilen ilk ilmihallerden biridir.¹³

Abdülaziz Fârisî'ye ait "*Umdetü'l-İslâm*" isimli bir diğer eser de, aynı şekilde, Abdurrahman Aksarâyî tarafından "*İmâdü'l-İslâm*" ismiyle tercüme edilip yeni konuların ilâvesiyle hazırlanarak Osmanlı devrindeki ilk ilmihallerden biri olmuştur.¹⁴

İlmihal nev'inin ilk örnekleri arasında yer alan bir diğer eser de, Harizm Türkçesiyle, 12 ilâ 13. yüzyıllarda yazıldığı tahmin edilen, Mehmed b. Bâli tarafından 15. yüzyılda Anadolu Türkçe'sine çevrilen "*Güzide*" isimli ilmihaldir.¹⁵

⁸ Hatice Kelpetin, "İlmihal", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 139.

⁹ İbn Mâce, "*Mukaddime*", 17.

¹⁰ Hamdi Döndüren, *Detilleriyle İslâm İlmihali*, Erkam Yay., İstanbul 2003, s. 7.

¹¹ Hatice Kelpetin, "a.g.md.", s. 139.

¹² Hatice Kelpetin, "a.g.md.", s. 139.

¹³ Hatice Kelpetin, "a.g.md.", s. 139-140.

¹⁴ Hatice Kelpetin, "a.g.md.", s. 140.

¹⁵ Hatice Kelpetin, "a.g.md.", s. 140.

Bu tür eserlerde ilmihal adının ilk kullanımına 17. yy.da kaleme alındığı tahmin edilen *Mızraklı İlmihal*'de rastlamaktayız.

Tanzimat sonrası dönemde açılan okulların müfredatında din derslerinin yer alması ve yapılan incelemeler ile mevcut kitapların, din öğretimi ihtiyacını karşılamak noktasında yetersiz olduğunun tespit edilmesiyle, eğitim ve öğretime yönelik yeni ilmihallerin yazılmasına ehemmiyet verilmiştir.

Bu yazım faaliyetleri II. Meşrutiyetle hız kazanmış, Cumhuriyet devrinde de daha düzenli bir telif anlayışıyla devam etmiştir. Bu dönemde kaleme alınan eserlerin başlıcaları şunlardır: Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini*; Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*; Mustafa Âsım Köksal, *İlmihal*; Ali Fikri Yavuz, *Geniş İslâm İlmihali*; Süleyman Ateş, *Muhtasar İslâm İlmihali*; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali*; İbrahim Kâfi Dönmez başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanıp Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı tarafından yayınlanan, *İslâm'da İnanç İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*; Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'nce hazırlanan *İlmihal*.

Zikrettiğimiz bu genel ilmihallerin yanında, yalnız bir konuya dair yazılan, yahut bir mezhep veya tarikatın hükümlerini ihtiva ederek belli bir zümreye hitâb eden özel ilmihaller de mevcuttur. Selâmi Ali Efendi'nin *Tarikat İlmihali* (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. 1081), Mehmed Zihni Efendi'nin *Hanımlar İlmihali* (İstanbul 1321), Abdurrahim Hûlî'nin *İmâmiyye İlmihali* (İstanbul 1341), Haydar Kaya'nın *Bektâşî İlmihali* (İstanbul 1976), Hüseyin Hıfzî'nin *Kızlara Küçük İlmihal* (İstanbul 1329), Uryânîzâde Ali Vâhid'in *Asker İlmihali* (İstanbul 1332, 1334, 1927) yukarıda bahsettiğimiz sınıfa dâhil olan eserlerden bazılarıdır.

Konu ve muhtevalarına göre tasnif edilen ilmihaller, hacimleri dikkate alınarak, ansiklopedik, muhtasar, mufassal, cep ilmihali olmak üzere de sınıflandırmaya tâbi tutulmuştur.

Buraya kadar, ilmihallere dair genel bilgiler verilmeye çalışıldı. Bundan sonraki bölümde ise, çalışmamızda incelemiş olduğumuz *Ravzatü'l-İmân*'ın da arasında bulunduğu manzum ilmihaller ele alınacaktır.

II. Türk Edebiyatında Manzum İlmihaller

Türklerin İslâm dînini kabulünden sonraki tarihe ait kültürel malzemeler tetkik edildiğinde, yeni dînin kabulüyle edebî hayatta bir canlanma meydana geldiği görülmektedir.¹⁶ İslâmiyetin kabulünden sonra tercüme veya telif yoluyla; fıkıh, kelâm, tasavvuf, enbiyâ ve evliyâ kıssaları, tabakât ve menâkıp kitapları, Tevhid, Münâcât, Na't, Mi'râciye, Esmâ-i Hüsnâ, Esmâ-i Nebî, Kırk-Yüz ve Bin Hadis Tercümeleri, Siyer ve Şemâil, Mevlid ve Hilye, Ahvâl-i Kıyâmet ve akaid, namaz ve

¹⁶ Bilal Kemikli, "Popüler Dini Kültürümüze Dair Bir Manzûme ve Üç Şâir -Hudâ Rabbim Manzûmesi Etrâfında Tartışmalar-", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XIV/3-4, Ankara 2001, s. 492.

oruç bahislerine dair küçük risâleler, Menâsikü'l-Hac ve dinî hikâyeler olmak üzere sayısız manzum eserler meydana getirilmiştir.¹⁷ Bu eserlerden bazıları mürettep divanlarda veya mesnevîlerde yer alırken, bazıları da müstakil bir eser olarak tertip edilmiştir. Kolay okunmaları ve ezberlenmeleri düşüncesiyledir ki bu dinî eserlerin bir çoğu manzum olarak kaleme alınmıştır.¹⁸

Manzum ilmihaller de, edebiyat tarihi ve nazariyatına dair meydana getirilen eserlerde, müstakil bir tür olarak ele alınarak lâıykı vechile incelenmek yerine, farklı konularda muhtelif bir çok eser ile bir arada incelenerek, tafsilatına girmeksizin kısaca tetkik edilmiş ve bu sahada şu ana kadar yapılan çalışmalar içerisinde gerektiği gibi değerlendirilememiştir.

Sadece, bir heyet tarafından hazırlanmış olan *İslâmî Türk Edebiyatında Şekil ve Nevilere Giriş* isimli çalışmada manzum fıkıh ve akaid eserleri ayrı bir bölüm olarak değerlendirilmiştir. Eserde bu sahaya dair Devletoğlu Yusuf'a ait *Vikāye-nâme* isimli bir ilmihal kısaca tanıtılmıştır.¹⁹

Kişinin günlük hayatında sürekli karşı karşıya bulunduğu meselelere dair dinin ortaya koymuş olduğu temel hükümleri bilmesinin, Hazret-i Muhammed (s.a.s.)'in bir hadisine²⁰ istinâden farz olarak kabul edildiğini yukarıda beyan etmiştik. Bu anlayışın tabii bir neticesi olarak, bu bilgileri ihtiva eden pek çok ilmihal telif edilmiştir. Bu eserlerin bir çoğu mensur olmakla birlikte;

1- İlmî bir şahsiyeti olan müellifin aynı zamanda edebiyat sahasında da kabiliyetli bir kişi olması,

2- Eserin ihtiva edeceği bilgilerin manzum olarak sunulduğunda daha kolay öğrenileceğinin düşünülmesi,

3- Müellifin muhatabı olan okuyucu kitlesini sıkıkmamak ve eserin câzibesinin artırılmasında edebî sanatların sunmuş olduğu imkanlardan istifade etmek,

4- Eser tercüme edilerek hazırlanmış ise eserin aslının manzum olması,

gibi sebeplere binaen ilmihallerin küçümsenemeyecek bir kısmı da manzum olarak telif edilmiştir. Şimdi bu çalışma esnasında tespit edebildiğimiz diğer manzum ilmihallerin kısaca tanıtılmasına geçebiliriz. Bunları şöylece sıralamak mümkündür:

- *Vikāye-nâme* (Devletoğlu Yusuf)
- *Ravzatü'l-İmân* (Halîl, Mustafa b. Yusuf)
- *Manzum İlmihal* (Ali Efendi)

¹⁷ Bk. Ağâh Sırrı Levend, "Dini Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1972. 2. Baskı, Ankara 1989, s. 35-80; Âmil Çelebioğlu, *Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler*, Şükür Elçin Armağanı, Ankara 1983, s. 153-166; *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB Yayınları, İstanbul 1998, s. 349-365.

¹⁸ Bilal Kemikli, "a.g.m.", s. 492.

¹⁹ Neclâ Pekolcay-Selçuk Eraydın-Mustafa Tahralı-Mustafa Uzun-M. Hüseyin Subaşı, *İslâmî Türk Edebiyatında Şekil ve Nevilere Giriş*, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 276-277.

²⁰ İbn Mâcc, "Mukaddime", 17.

- *Manzum İlmihal*
 - *Manzum Ferâiz* (Halîm Efendi)
 - *Manzum Fıkıh*
 - *Manzûme fi 'l-ilmî 'l-hâl* (Vidinli Sâdi Efendi)
 - *Manzum Fıkıh Kitabı*
 - *Hüdâ Rabbim Manzûmesi* (Sun'ullah Gaybî)
 - Diğerleri
- Vikâye-nâme (Devletoğlu Yusuf)**

Tâcüşşerîa Mahmud b. Ahmed b. Ubeydillah el-Mahbûbî tarafından kaleme alınan *Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilî'l-Hidâye* adh eserin tercümesidir. Anadolu Türkçesine kazandırılan ilk manzum ilmihaldir. *Vikâye*, *Vikâye Tercümesi*, *Hidâye* ve *Vikâye Tercümesi* isimleriyle de anılan eser *Vikâye-nâme* ismiyle meşhur olmuştur.

Tercümeyle hicrî 827/1423 yılında başlayan Devletoğlu Yusuf eserini 828/1424 yılında tamamlayarak devrin pâdişahı Sultan II. Murad'a takdim etmiştir.²¹ Bu sebeple esere *Murâd-nâme* de denilmektedir. Kâtip Çelebi'nin tercüme tarihi olarak vermiş olduğu 867 yılı yanlıştır.²² Zira Devletoğlu, eserin nazım tarihini kesin bir şekilde bizzat kendisi kaydetmiştir.

Kendisi hakkında Balıkesirli olduğundan başka herhangi bir malûmâta rastlanılmamıştır.²³ Eserini, halka dinî bilgiler vermenin yanında kadınlara da yardımcı olmak gayesiyle Türkçe ve manzum olarak kaleme aldığını söyleyen müellif, eserin aslını doğrudan doğruya tercüme etmemiş, bunun yanında başka eserlerden de istifade ederek nakillerde bulunmak sûretiyle eserine yarı telif bir eser hüviyeti kazandırmıştır.

6960 beyit olan eser son derece kapsamlı bir çalışmadır. Mesnevî tarzında kaleme alınan eser "*fâilâtün fâilâtün fâilün*" veznindedir. Besmele'nin faziletiyle esere başlanılmakta, tevhid ve na't kısımlarını müteâkiben, eseri telif sebebinin bildirildiği kısma geçilmekte, burada şer'î hükümler ve kadılıkla alâkah meselelerden bahsedilerek eserin mâhiyeti hakkında malûmât verilmektedir. Gene bu bölümde eserin Hanefî fıkhu esas alınarak kaleme alındığı bildirilmektedir.

Mevzûların anlatımında yer yer sohbet havasına girilerek esere rahat bir anlatım kazandırılmıştır. Eserin dilinde Arapça ve Farsça terkiplerin çok fazla yer almadığı, eserin rahatlıkla anlaşılabilir bir sadelikte olduğu görülmektedir. Edebî süs ve sanatlara ağırlık verilmeksizin, canlı, sade ve kuvvetli bir ifade gücüne sahip olan *Vikâye-nâme* Türk dili için zengin bir kaynaktır.²⁴

Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi bölümünde 4439 numarada kayıtlı nüshası 93 varak olup tâlik hat ile 17 satır hâlinde yazılmıştır. Fa-

²¹ Neclâ Pekolcay v.dğr., a.g.e., s. 276-277.

²² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zûnân an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. M. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge), MEB Yayınları, İstanbul 1971, II, 2024.

²³ Mustafa Özkan, "Devletoğlu Yusuf", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 243.

²⁴ Mustafa Özkan, "a.g.md.", s. 244.

kat tam bir nüsha olarak görülmemektedir. Hicrî 827 yılına ait olan bu nüshanın dış ebatları 196 x 125 mm. ile 145 x 70 mm. dir. TSMK'de bulunan nüsha ise yine tâlik hat ile yazılmış olup 240 varak tır. *Vikâye-nâme*'nin, Süleymaniye Kütüphanesi'nin diğer bölümleri (mesela bk. Beşir Ağa, nr. 71), Ankara Milli Kütüphane (nr. A94), British Museum (Or., nr. 1166), Bibliothèque Nationale, (Supplément Turc. nr., 26) gibi pek çok Kütüphanede değişik yazma nüshaları bulunmaktadır.

***Ravzatü'l-İmân* (Halil, Mustafa b. Yûsuf)**

Asıl adı Mustafa b. Yûsuf olan Halil'e ait manzum bir ilmihal olup kütüphane kayıtlarında üç nüshası tesbit edilmiştir. Üç nüshanın da beyit ve varak adetleri farklıdır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan iki nüsha yine şâire ait olan dîvançe ile beraber bulunmaktadır. *Ravzatü'l-İmân*, Emânet Hazînesi 1486 numaralı nüshanın 23^b-76^a sayfaları arasında yer alır ve 1110 beyittir. Revan 613 numaralı nüshada ise ilmihal 22^b-75^a sayfaları arasında yer almaktadır ve 1118 beyittir. Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 6323 numarada kayıtlı olan nüsha ise sadece *Ravzatü'l-İmân*'ı ihtiva eder. 1^b-33^a sayfaları arasında yer alır ve 1014 beyitten müteşekkildir.

Başı: “Çü oldı ism-i Hak bu fetha miftâh
Açılır bâb-ı ma'nâ dinse Fettâh”

Sonu: “Oldı târih-i toköz yüz seksen altıda tamâm
Ber-Resûl ü âl ü aşhâbeş şalâtü ve's-selâm”

Halil'in Osmanlı devri meşhur hattatlarından Hayreddin b. Hatîbi'l-Mar'âşî'nin torunu olduğundan başka kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Hâtîme kısmından öğrenildiği üzere *Ravzatü'l-İmân* isimli eser 1578 (986) yılında tamamlanmıştır.

Eserin tamamında bir tek aruz vezni kullanılmayıp sırasıyla aruzun, *Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fe'ülün*, (1-170) *Fâ'ilâtün*, *Fâ'ilâtün*, *Fâ'ilün* (171-1056), *Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün* (1057-1110), *Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün* (1111-1124) vezinleri kullanılmıştır. En çok kullanılan vezne bakarak eserin *Fâ'ilâtün*, *Fâ'ilâtün*, *Fâ'ilün* vezniyle yazıldığını söyleyebiliriz.

Eser, 1057. beyit ile 1110. beyitlerde yer alan ve *Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün* vezniyle yazılan “*Bâbü'n Fî Beyân-i 'İbâdeti'l-Ma'nevî*” başlıklı kasîde haricinde mesnevî nazım şekliyle kaleme alınmıştır.²⁵

²⁵ Halil ve *Ravzatü'l-İmân* isimli eseri hakkında daha tafsilâtli bilgi için bk. Harun Kırkıl, *Halil, Hayatı, Eserleri ve Ravzatü'l-İmân İsimli Eserinin Metin Tedkiki*, İstanbul 2005 (yayımlanmamış yüksek lisans tezi)

Manzum İlmihal (Ali Efendi)

Ali Efendi hakkında kaynaklarda herhangi bir malûmâta rastlanmamıştır. Müellifin manzum ilmihali Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş bölümü 681 numarada yer almaktadır. Ali Efendi'nin eseri diğer ilmihallere nispetle biraz daha küçük hacimlidir.

İki sütun hâlinde 9 satır olarak yazılan eser 7 varaktır. Eser 195 x 130 mm. 140 x 100 mm. ebatlarındadır. Varak 1^b ile 7^b arasında 111 beyitten müteşekkil olup adetâ küçük bir mesnevîdir ve "Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Fe'ülün" vezniyle yazılmıştır.

Besmele ve Hamdele kısmı (1-4), **Dibâce** (5-11), **Âmentü Billah** (12-24), **Ve Melâiketihî** (25-31), **Ve Kütübihî** (32-42), **Ve Rusûlihî** (43-51), **Ve'l-Yevmi'l-Âhiri** (52-69), **Ve Bi'l-Kaderi Hayrihi Ve Şerrihi Min Allâhi Teâlâ** (70-80), **Şerâitü'l-İslâm** (81-86), **Münâcât** (87-111) olmak üzere 10 bölümden meydana gelen eserde daha çok İman esasları ele alınmıştır.

Eserin hangi yıl tamamlandığına veya istinsah edildiğine dair herhangi bir kayıt yoktur. Beyaz renk âharlı ve filigranlı kağıt üzerine düzgün bir nesih hattıyla, metin kısmı siyah mürekkep, başlıklar ise kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Cedvelsiz ve serlevha tezhibsizdir. Krem renk karton ile ciltlenmiştir.

Manzum İlmihal

Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâî Efendi bölümü 512/7 numarada yer alan eserin müellifi kaydedilmemiştir. Dış ebatları 172 x 131 mm. iç ebatları 145 x 80 mm. olan eser, bir mecmuanın 186^b ve 207^b sayfaları arasında yer almaktadır. 886. hicrî yılın 15 Muharrem Cumartesi günü tamamlanmıştır.

Krem renk âhersiz kağıt üzerine tâlik hattıyla yazılan eser 22 varaktır. Farsça bir eser olup 819 beyit ve 39 bâb başlığı ihtiva etmektedir. Metin siyah mürekkep, konu başlıkları ise kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Cedvel ve serlevhası yoktur. Satır sayısı her sayfada değişmektedir. Fazlasıyla tahrip olmuş eserde yer yer kurt yenikleri vardır. Eser sırtı deri ile kaplı mukavva bir cilt içerisindeydi.

Manzum Ferâiz (Halim Efendi)

Süleymâniye Kütüphanesinin Hacı Mahmud Efendi Bölümünde 1190 numarada yer alan eser 13 varaktır. Çift sütun halinde 17 satır ve Talik hattı ile krem renk filigranlı kağıda yazılan eser 234 x 132, 170 x 65 mm. ebatlarındadır. Esas metin siyah mürekkep ile bâb başlıkları ise kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Farsça yazılan ilmihal 281 beyittir. Cildi mukavvadır.

Manzum Fıkıh

Süleymâniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan bölümü 444 numarada yer alan eser bir mecmuanın 1^b ile 66^b varakları arasında yer almaktadır. Yer yer sarı ve krem renkli gene âharlı ve âharsız kağıt üzerine esas metin siyah, bâb başlıkları ise kırmızı renk mürekkep ile yazılan eser 66 varaktır. Tek sütun halinde 19 satıra nesih hattı ile yazılmıştır. 165 x 108, 145 x 73 mm. ebatlarında olan eser serlevhasız, tezhipsiz ve cedvelsizdir. Miklepsz, şemseli deri ciltlidir. Müellifine dair bir mâlûmat olmadığı gibi telif veya istinsah tarihine de rastlanılamamıştır. Yer yer mensûr kısımları da olan eser 824 beyittir.

Manzûme fi'l-ilmî'l-hâl (Vidinli Sâdi Efendi)

Süleymâniye Kütüphanesi Es'ad Efendi bölümü 3569 numarada yer alan eser bir mecmuanın 4^b-19^a varakları arasında bulunup 16 varaktır. Hicrî 994 (1586) yılında yazılan eser, 1176 (1762-1763) senesinde Hâfız Hüseyin b. el-Hâc İsmâil Ayvansarayî tarafından istinsah edilmiştir. Sarı renk filigranlı kağıt üzerine, nesih hattı ile çift sütun ve 15 satır halinde yazılan eserin ebatları 208 x 148, 147 x 101 mm.dir. Esas metin siyah mürekkep, bâb başlıkları ise kırmızı mürekkep ile yazılmış olup serlevhası tezhipsizdir ve cedvelleri kırmızı mürekkep ile çekilmiştir. Ebrû ile kaplanmış mukavva bir cildi vardır.

Eser, "Hâzâ risâle-i Sa'dî" başlığıyla başlamakta ve şu beyit ile bitmektedir:

"Dört mahalde gusl itmek sünnet oldu ey Sa'îd

Vakfe vü ihrâm ü yevm-i cum'a ile yevm-i 'fyd"

350 beyitten müteşekkil olan eser 45 konu başlığına sahiptir. 278 beyti "Mefâilün / mefâilün / feûlün" vezninde kasîde nazım şekliyle, 72 beyti ise "Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün" vezindedir ve mesnevî nazım şekli ile yazılmıştır.

Eserin sonunda şöyle bir kayıt vardır:

"Bu kitap Üsküdar'da Rum Muhammed Paşa Cami-i Şerifi'nin karşısında Çukursaray dimekle mâruf Ahmed Paşa-zâde Beğ'in konağında yazılmıştır. Hak Sübhânehû ve Teâlâ Hazretleri dahî nicelerin yazmasun nasîb eyleye âmin bi-hürmet-i Tâ-hâ ve Yâ-sîn."

Bu not müellife ait olabileceği gibi müstensih tarafından yazılmış olması da mümkündür.

Manzum Fıkıh Kitabı

Süleymâmiye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi bölümü 3486/2 numarada yer alan eserin başı ve sonu eksiktir. Müellifine dair herhangi bir bilgiye de rastlanmamıştır. Adı geçen mecmuânın 42^a ile 124^b varakları arasında yer alan eser 201 x 134, 136 x 87 mm. ebatlarında olup 84 varaktır. Âharlı ve filigranlı kırmızı renk kağıt üzerine iki sütun hâlinde 15 satıra nesih hattıyla yazılmıştır. Esas metin siyah renk mürekkep, bâb başlıkları ise kırmızı renk mürekkep ile yazılmıştır. Serlevhası ve cedveli yoktur ve tezhipsizdir. Mukavva ciltli olup sırtı deridir. 50 bâb başlığı ve 2444 beyit ihtiva eden eser “**Fâilâtün / fâilâtün / fâilün**” vezniyle yazılmıştır.

Hüdâ Rabbim Manzûmesi (Sun‘ullah Gaybî)

Küçük hacimli bir manzûme olmasına rağmen şöhretine binâen burada yer vermekte fayda gördüğümüz eser, Mevlânâ Müzesi, Abdülbâkî Gölpinarlı Yazmalar bölümünde 110 numarada yer alan bir mecmuânın 27^a ile 30^a varakları arasında yer almaktadır. Diğer bazı kütüphanelerde de nüshaları bulunmaktadır.²⁶

Müellifinin tam ismi “Sun‘ullah b. Ahmed b. Beşir” ve “Kalburcuzâde Sun‘ullah Gaybî el-Kütahyevî”dir. Doğum tarihi bilinmemekle beraber Kütahyalı olduğunda genel bir kanaat vardır. Kütahya’nın ileri gelen âilelerinden birine mensuptur. Vefat tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber İsmâil Hakkı Uzunçarşılı hicrî 1076/1668 senesinden sonra vefât etmiş olabileceğini düşünmektedir.²⁷

“Hüdâ Rabbim nebim hakkâ Muhammeddir Resûlullah” mısraı ile başlaması sebebiyle halk arasında “Hüdâ Rabbim” ismiyle meşhur olmuştur. “**Mefâilün / mefâilün / mefâilün / mefâilün**” vezniyle ve kasîde nazım şeklinde kaleme alınan eser 52 beyitten müteşekkil küçük bir manzûmedir. Başlıca üç bölümden meydana gelen eserin birinci kısmında îmanın altı esâsı, ikinci kısmında islâm’ın şartları ile namazın, abdestin, guslün ve teyemmümün farzları ve vâcib oluşu, üçüncü ve son bölümde ise “beyân-ı istiğfâr” adı altında Allah Teâlâya münâcâtı yer alır.

Diğerleri

Kütüphane katalogları tetkik edildiğinde, namaz, oruç, hac, zekat gibi mevzûlarda yazılmış pek çok fikhî manzûme görülecektir. *Manzûme-i Elli Dört Farz*, *Manzûme-i Otuz İki Farz*, *Manzûme-i Farz ve Sünnet*, *Manzûme-i Ferâiz* isimli bu gibi eserlerin çoğu, birkaç varaklık eserler olup ilmihal olarak kabul edebileceğimiz bir hacme ve muhtevaya sahip olmayan, adı üzerinde küçük manzûmelerdir. Bunlardan bazılarının kayıtlarını vermekte fayda vardır:

²⁶ Bk. Bilal Kemikli, *Sun‘ullah Gaybî Divânı İnceleme Metin*, MEB Yayınları, İstanbul 2000, s. 47.

²⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 235.

1- *Manzûme-i Ellidört Farz*, Süleymâniye Ktp., Es'ad Efendi 3569/1, 1-3 vr., 7 str., Nesih, 208 x 148, 130 x 100 mm.

2- *Manzum Ferâiz*, Süleymâniye Ktp., Antalya-Tekelioğlu 817/3, 21b-22b vr., 17 str., Nesih, 210 x 145, 135 x 65 mm.

3- *Manzum Ferâiz*, Süleymâniye Ktp., Es'ad Efendi 3448/5, 49-55 vr., 21 str., Talik, 193 x 115, 140 x 65 mm., 1015 h.

4- *Manzum Ferâiz*, Süleymâniye Ktp., Hacı Beşir Ağa 304/7, 140-170 vr., 17 str., Talik, 197 x 142, 155 x 75 mm., 1061 h., meşin ciltli.

5- *Manzûme-i Ferâiz*, Âlâmî Efendi, Süleymâniye Ktp., Es'ad Efendi 1135/8, 123-124 vr., bb. str., Talik, 205 x 148, b x b mm.

6- *Manzum İlmühâl*, Süleymâniye Ktp., Serez 3915/3, 95-99 vr., 25 str., Talik, 186 x 21, 165 x 73 mm., meşin ciltli.

7- *Manzûme Fi'l-Ferâiz*, Süleymâniye Ktp., Reîsü'l-Küttâb 1172/1, 1-12 vr., bb. str., Nesih, 208 x 145, bb x bb mm.

8- *Manzûme Fi'l-Ferâiz*, Süleymâniye Ktp., Reîsü'l-Küttâb 1172/9, 32-34 vr., 23 str., Nesih, 208 x 145, 192 x 123 mm.

9- *Manzûme Fi'l-Ferâiz*, Süleymâniye Ktp., Şehid Ali Paşa 2750/11, 107-110 vr., 19 str., Nesih, 210 x 153, 140 x 80 mm.

10- *Manzum Ferâiz*, Tursunzâde Abdullah Feyzî, Süleymâniye Ktp., İsmihân Sultân 248/6, 120-135 vr., 19 str., Nesih, 210 x 150, 110 x 80 mm., h. 1008, meşin ciltli.

11- *Manzûme Fi'l-Ferâiz*, Candî Tâce'd-dîn Ahmed b. Mahmûd b. Ömer, Süleymâniye Ktp., Lâleli 1328/2, 30-44 vr., 10 str., Talik, 188 x 135, 120 x 88 mm.

12- *Manzum Ferâiz*, Süleymâniye Ktp., Lâleli 1308/3, 129-133 vr., 19 str., Talik, 213 x 150, 140 x 87 mm.

13- *Manzum Fıkıh*, Süleymâniye Ktp., Lâleli 1980/5, 39-54 vr., 17 str., Nesih, 206 x 145, 150 x 95 mm.

14- *Manzûme-i Ferâiz*, Kaysarî Abdu'l-muhsin b. Mecdü'd-dîn, Süleymâniye Ktp., İsmihân Sultân 245/1, 12 vr., 9 str., Nesih, 182 x 120, 115 x 60 mm., Serlevha tezhipli, meşin ciltli.

15- *Manzum Ferâiz*, Rûşenî, Süleymâniye Ktp., Antalya-Tekelioğlu, 902/3, 204^b-227^a, 23 vr., 15 str., Nesih, 220 x 180, 160 x 96 mm., h. 1119, meşin ciltli.

16- *Manzûme-i Ferâiz*, Süleymâniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, 1027/12, 132-145 vr., 15 str., Talik, 180 x 125, 105 x 70 mm., meşin ciltli.

17- *Manzum Ferâiz*, Süleymâniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, 304/7, 140-170 vr., 17 str., Talik, 197 x 142, 155 x 75 mm., Ömer, h. 1061, meşin ciltli.

18- *Manzûmâtü'l-Ferâiz*, Süleymâniye Ktp., Es'ad Efendi, 3783/24, 241-242 vr., bb. str, Talik, 188 x 95, bb.. mm.

III. Manastırlı Mehmed Rıfat Bey ve Manzum İlmihali

Hayatı

1851 senesinde Manastırda doğan²⁸ Mehmed Rıfat, Atina muhâcirlerinden alay kâtibi Râşid Efendi'nin oğludur.²⁹ Tahsilini Harbiye Mektebi'nde tamamlayarak kurmay yüzbaşı olarak mezun oldu.³⁰ Göstermiş olduğu başarılar sebebiyle Mekâtib-i Askeriye Nâzırı Süleyman Paşa'nın teveccühlerini kazanarak Binbaşı rütbesine terfi etti. Sultan Abdülaziz'in tahtından indirileceği gece Dolmabahçe Sarayını kuşatmakla vazifeli Mekteb-i Harbiye talebelerinden oluşan taburun başına getirildi.³¹

Osmanlı - Rus harbine de katılan Mehmed Rıfat bu savaşta esir düşmüştür. Barıştan sonra 1877 senesinin Eylül ayında İstanbul'a döner³² fakat Sultan Abdülaziz'in hal'i vakasına katılmış olması sebebiyle Sultan II. Abdülhâmid Hân tarafından rütbesi Kaymakamlığa terfi ettirilerek Şam'a gönderilir.³³ Bir daha İstanbul'a dönmeyerek 1907 senesinde son tayin yeri olan Halep'te vefat eder.³⁴

Nâmık Kemal'in tesiriyle edebiyat ve yayın hayatına atılmış,³⁵ Mekteb-i Harbiye'deki hocalığı esnâsında, askerî bilgilerin geliştirilmesi ve millî hislerin güçlendirilmesi gayesiyle "*Çunta*" isimli bir de mecmuâ çıkarmıştır.³⁶ Aynı zamanda *İbret* gazetesinde hem "Bir Asker" müstear ismiyle hem de kendi adıyla yazılar yazmıştır.³⁷

Diîm ve lâ-dîni sahada vermiş olduğu eserleri göz önünde bulundurulduğunda son derece velûd bir müellif olduğu görülmektedir. Gerek yakın arkadaşı Hasan Bedreddin ile beraber gerekse kendi müstakil çalışmaları ile bir çok tiyatro eseri kaleme almış ve yabancı dilden eserler tercüme etmiştir. 1873 - 1879 seneleri arasına yayımlanan bu çalışmalar ile Manastırlı Mehmed Rıfat Türk Tiyatro edebiyatının da mühim simalarından biri olmuştur.

²⁸ Mustafa Koç, "Rıfat Mehmed", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1977-1998, VII, 332.

²⁹ Âlim Kahraman, "Mehmed Rıfat (Manastırlı)", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 519

³⁰ Âlim Kahraman, "a.g.md.", s.519.

³¹ Âlim Kahraman, "a.g.md.", s.519.

³² Âlim Kahraman, "a.g.md.", s.519.

³³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, MEB Yayınları, İstanbul 1969, II, 1456.

³⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 1456.

³⁵ Âlim Kahraman, "a.g.md.", s.519.

³⁶ Âlim Kahraman, "a.g.md.", s.519.

³⁷ Âlim Kahraman, "a.g.md.", s.519.

Eserleri

Başlıca tiyatro eserleri şunlardır: 1. *Görenek* (İstanbul, 1290), 2. *Ya Gazî ya Şehîd* (İstanbul, 1291), 3. *Hükûm-i Dil* (İstanbul, 1291), 4. *Pâkdâmen* (İstanbul, 1291), *Hüsrev ü Şirin*.

Mehmed Rıfat'ın Hasan Bedreddin ile beraber çalışarak yazdığı veya tercüme ettiği oyunlar "*Temâşâ Külliyyâtı*" ismi ile iki cilt hâlinde neşredilmiştir. Birinci cilt: *Hud'a ve Aşk* (İstanbul, 1292, Schiller'den tercüme), *Delîle yâhut Kanlı İntikâm* (İstanbul, 1292), *Kleopatra*

(İstanbul, 1292, Emil de Girardin'den tercüme), *Ebu'l- Âlâ yâhut Mürüvvet* (İstanbul, 1292), *Antoni yâhut İkmâl-i Nâmus* (İstanbul, 1292, Alexandre Dumas Pere'den tercüme), *Ebu'l-Fedâ* (İstanbul, 1292), *Nedâmet* (İstanbul, 1292), *Lâle Ruh* (İstanbul, 1292, M. Carre – H. Lucas'dan tercüme). İkinci cilt: *Kölemenler* (İstanbul, 1292), *Otello* (İstanbul, 1293, William Shakspeare'den tercüme), *Fakîre yâhut Mü-kâfât-ı İffet* (İstanbul, 1293), Emin Eşref ile birlikte tercüme ettiği *Kan İntikâmı* (İstanbul, 1293, Sadaine'den tercüme), *Vicdan* (İstanbul, 1296, Alexandre Dumas Pere'den tercüme), *Ahmed Yetim yâhut Netîce-i Sadâkat* (İstanbul, 1296).³⁸ Mehmed Rıfat'ın bu çalışmalarını ekseriyetle Gedik Paşa Tiyatrosu'nda sahnelenmiştir.³⁹

Dil ve Belâgata dair eserleri ise şunlardır: 1. *Usûl-i Bedâyi'* (İstanbul, 1302), 2. *Külliyyât-ı Kavâid-i Osmâniye* (İstanbul, 1303), 3. *Mükemmel Osmanlı Sarfı* (İstanbul, 1307), 4. *Mufasssal Nahv-i Osmân* (İstanbul, 1308), 5. *Kavâid-i İlm-i İnşâ* (İstanbul, 1308), 6. *Mecâmü'l-Edeb* (İstanbul, 1308), 7. *Hâce-i Lisân-ı Osmân* (İstanbul, ???).

Hazırlamış olduğu ders kitapları: 1. *Mecelle-i Hendese* (I. Cilt Hendese-i Hattıyye, İstanbul, 1292, II. Cilt Hendese-i Musattaha, İstanbul, 1296, III. Cilt Münhaniyyât-ı Müsta'mele, İstanbul, 1292), 2. *Delûl-i Askeriyye* (İstanbul, 1297, Şâkir Paşa ile beraber tercüme), 3. *Süllem-i Rıfat* (İstanbul, 1298), 4. *Kavâid-i Esâsiyye-i Harbiyye* (İstanbul, 1298), 5. *Tedbîr-i Menzil'den Hâne Bahsi* (İstanbul, 1303), 6. *Menâkıb-ı Tabiiyyât* (İstanbul, 1304 – 1305, tercüme, I. Kitap Beyt-i Medenî, II. Kitap Bahçe Taksîmi).

Bütün bunlara ilâveten Mehmed Rıfat *Hikâyât-ı Müntehâbe* isimli bir antoloji (İstanbul, 1290) hazırlamıştır. 1896 - 1897 senelerinde, Musavver Malûmât mecmu-âsında tefrika edilen ve "barut" kelimesine kadar geldiği *Kâmûsü'l-Bedâyi'* isimli bir ansiklopedi çalışması⁴⁰ ile bir de şiir mecmuası vardır.⁴¹

³⁸ Âlim Kahraman, "a.g.md.", s.519.

³⁹ Âlim Kahraman, "a.g.md.", s.520.

⁴⁰ Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Ankara 1949, s. 266.

⁴¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, a.g.e., s. 1458-1459.

Dinî eseleri: 1. *Mir'âtü'l-İslâm* (İstanbul, 1308, manzum), 2. *Cevâhir-i Cihâryâr ve Emsâl-i Kibâr* (Halep, 1327, vefâtından sonra kızı tarafından yayınlanmışır.), 3. *Manzum İlmihâl* (Selânik, 1305).

Manzum İlmihâl

Tanzimat Fermanının ilânına kadar Osmanlı tarihindeki eğitim faaliyetleri tekke ve dergahlarda verilen tasavvuf ağırlıklı dinî eğitim ile medreselerde verilen dinî ve lâ-dinî eğitimden ibarettir. Bunların haricinde diğer bir eğitim müessesesi ise, zamanın en üst seviyede eğitim öğretim faaliyetlerinin yerine getirildiği ve üst düzeyde idâreci kadroların yetiştirildiği Enderun Mektebi olarak da bilinen saray mektebidir. Osmanlı topraklarında bu müesseselerin haricinde Müslüman tebaaya eğitim verilen herhangi bir kurum yoktur.

Tanzimatın ilânından sonra ise modern eğitim anlayışına uygun yeni mektepler tesis edilmiştir. Osmanlı devleti eliyle ve Müslüman tebaanın eğitimi gayesiyle açılan mekteplerde okul müfredâtına mecbûrî din dersinin de konulduğu görülmektedir.⁴² Mevcut ders kitaplarının incelenmesi neticesinde bu eserlerin birtakım hususlarda yetersiz oldukları tespit edilip din eğitimine yönelik yeni eserlerin telifine başlanmıştır.

Mehmed Rıfat Bey'in eserini kaleme alması da bu gayeye mâtuf olup yeni açılan mekteplerin eğitim programlarına yönelik ders kitapları telif etme faaliyetlerinin hız kazandığı zamanlara tekâbül etmektedir. Nitekim kendisinin bu maksatla hazırladığı diğer ders kitapları da eseleri arasında zikredilmiştir.

Mehmed Rıfat Bey eserin başında yer alan takdim bölümünde, manzum sözlerin ezberlenip muhafazasının daha kolay olduğunu söylemekte ve bu sebebe binâen eserini manzum olarak yazdığını ifade etmektedir.

"Hiçbir vakitte unutulmaması farz olan mesâil-i i'tikâdiyye ve 'ameliyyeyi'⁴³ ihtiva eden eserini "etfâl-i müslimîne yâdigâr eylerim"⁴⁴ diyerek müellif, ilmihali çocukların temel dinî eğitimine katkıda bulunmak üzere nazm ettiğini beyân etmektedir.

Yukarıdaki ifadeden de anlaşıldığı üzere eser geniş bir muhatap kitlesine hitâben telif edilmemiştir. Muhatap kitlenin çocuklar olması, eserin dili ve üslûbu ile ilgili hususlarda son derece etkili olmuştur. Öncelikle mevzûlar kısa kısa ele alınıp sadece temel bilgilerin verilmesiyle yetinilmiştir. Bir Müslüman çocuğun bilmesi gereken amelî ve itikâdî hususlar son derece sade bir anlatımla dile getirilmiştir. Bu eser bir çocuğun dinî eğitiminde ilk basamağı teşkil edecek bilgileri ihtiva etmekte-

⁴² Hatice Kelpetin, "a.g.m.d.", s. 140.

⁴³ Mehmet Rıfat, *Manzum İlmihâl*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1313, s. 2.

⁴⁴ Mehmet Rıfat, a.g.e., s. 2.

dir. Bu eserin tek başına kâfi gelmeyeceğini, bununla birlikte mufassal bir ilmihalinde okunması gerektiğini kendisi de kısaca bildirmektedir.

Manastarlı Mehmed Rıfat Bey'in manzûmesi Edebiyat ve sanat endişesinden uzak, sadece öğretime yönelik bir eser özelliği taşımaktadır. Nitekim bunun sebebini de eserinde bizzat kendisi, "esas maksad hâşâ ibrâz-ı hüner olmayup mahzâ mesâil-i dîniyyeyi unutulmayacak sûrette kolaylıkla belletmek için bir hizmet-i dîniyede bulunmak"⁴⁵ olduğunu söyleyerek açıklamaktadır.

İlmihal mesnevî nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Manzume de "müstef'ilâtün müstef'ilâtün" vezni tercih edilmiştir. Kullanılan bu veznin de ilmihale husûsî bir incelik kattığını düşünmekteyiz. Zira ilmihâlî vezne göre ve taktî ile okuduğunuzda, eserde bir çocuk oyunu veya tekerleme edâsı hissedilmektedir. Böylelikle muhatap kitlesinin zevkine hitap ederken ince bir hassasiyet gösterilerek esere tekellüften uzak, selis bir anlatım kazandırılmıştır.

İlmihal şu bölümlere ayrılmıştır:

Mukaddime (1-12), **Şürût-ı İmân** (13-17), **Mârifetullâh** (18-44), **Melekler** (45-54), **Kitaplar** (55-68), **Peygamberler** (69-88), **Kader** (89-97), **Âhiret** (98-114), **Bâbü'l-'Amel** (115-119), **Evâmir ü Nevâhî** (120-139), **İslâmın Binâsı** (140-146), **Salât** (147-151), **Fürûzât-ı Ameliye Namazın Farzları** (152-162), **Abdestin Farzları** (163-168), **Guslün Farzları** (169-173), **Savm** (174-183), **Hacc ü Zekât** (184-194), **Fürûzât-ı Sâire** (195-213), **Vâcibât** (214-221), **Sünen-i Seniyye** (222-228), **Haram** (229-237), **Tetimme** (238-247)

Toplam 22 bölümden meydana gelen ilmihal 247 beyittir. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâî Efendi bölümü 859 numarada kayıtlı bulunan eser matbûdur. Biz bu araştırmamızda İstanbul'da neşredilen nüshayı esas aldık. 1895 senesinde (1313) Emin Bey tarafından Mahmut Bey Matbaasında basılan *Manzum İlmihal* isimli eser, 39 sayfadır. 206 x 139 mm. ve 160 x 93 mm. ebatlarında olup ciltsizdir.

İlmihal Metni

Ba'de edâ-yı mâ veccebe 'aleynâ

Kelâm-ı manzûmuñ zabt u hıfzı eshel olduğu ve çocuklukta ezber edilen manzûm sözler zihninlerde yer ederek ekşeriyetle unutulmadığı bi't-tecrûbe ma'lûm bulunduğu cihetle hiçbir vakitte unutulmaması farz olan mesâil-i i'tikâdiye ve 'ameliyyeyi müstef'ilâtün vezni selisi üzre nazm^{en} icmâl ederek mufassal ilm-i hâlî okumuş olan etfâl-i müslimîne yâd-i gâr eyledim.

Uşûl-i nazmda medhûl olan kaşr ve imâle gibi şeylerden her çend ictinâb edilmiş ise de vezni taktî için ba'zı esmâ-i 'âliyede görülen zarûret üzerine anlar müsteşnâ olarak sâir kelimât parçalanmayup müstekilî^{en} okunarak etfâle sühûlet-

⁴⁵ Mehmet Rıfat, a.g.e., s. 3.

baş olmak arzusu ba'zı yerlerde anları ihtiyâra mecbûr eylediğinden ve esas maqsad hâşâ ibrâz-ı hüner olmayup maḥzâ mesâil-i dîniyeyi unutulmıyacak şürette kolaylıkla belletmek için bir hizmet-i dîniyyede bulunmak hevesine mübteni olduğundan vezn ü kavâfi vesâir şerâit-i nazmda vâkı' her nev' hatîrât nezd-i erbâb-ı dânişde afv ü taşhîh buyurulur ümîdindeyim.

Ve mina'l-lâhi't-tevfîk

Erkân-ı Harbiye Kâ'im-maḥâmı Manastırlı Mehmed Rıf'at

Manzûm 'İlm-i Hâl

Bismilâhirrahmânirrahîm

Muḳaddime -1

- 1 Elḥamdülillah biz müslümânız
Dîn-i mübîne ser-bestekârız
- 2 Her şeyden evvel ey tıfl-ı 'âli
Lâzımdır öğren sen 'ilm-i hâli
- 3 İlk önce eyle gel i'tikâdı
Soñra 'amelde kıl i'tiyâdı
- 4 İmân u İslâm birdir ki her-bâr
Ḳalb^{en} inanmak hem sözle iḳrâr
- 5 Bir de Muḥammed ol Fahr-i 'Âlem
Her ne didiyse ḥaḳ bilmek elzem
- 6 Hem Dîn ü Millet birdir be hey cân
Ḳavl-i nebîye kıl böyle im'ân

- 7 İmân u a'mâl içre o sultân
Her ne dimişse lâzımdır imân
- 8 İmânda mezhep hep ehl-i sünnet
Silk-i celilîñ tüt bul saâdet
- 9 Bunda İmâm-ı bil Mâturîdî
Hem Eş'arî'dir bir de mürîdî
- 10 Kır'ân Eḥâdîs İcmâ'-ı ümmet
Eyler Kıyas da şer'a delâlet
- 11 Şer' u 'amelde A'zam imâmı
Bil Bû Hanîfe kıl iltirâmı
- 12 Bu cümleyi sen alt yanların hem
Ezberle zîrâ gâ yetle elzem

Şurûḫ-ı İmân – 2

- 13 Aşl-ı aḳâid ey nûr-ı 'irfân
Bu altı şeydir sen eyle imân
- 14 Evvelce söyle Âmentü billâh
Allâh'ı bir bil yok başka Allâh
- 15 Soñra Melekle Peygamberândır
Münzel Kütiple âhir zamândır

16 Bir de Kaderdir îmânda erkân
Cân u gönülden kıl böyle îmân

17 Ammâ ki Rabbiñ zât u sıfâtı
Ahvâlini bil ber-vech-i âti

Ma'rifetullâh -3

18 Allâh birdir yoktur nazîri
Her şeyiñ oldur bed' ü ahîri

19 Toğmuş değildir bir nesneden ya
Bir nesne toğmaz zâtından aşlâ

20 Yer gök güneş ay âteş şu eşcâr
Kuşlar balıklar envâ'-ı ezhâr

21 İnsanla hayvan bi'l-cümle meşhûd
Olmuş Hüdâ'nın emriyle mevcûd

22 Her şeyi yoktan Allâh yarattı
Encümle kevni Allâh donattı

23 Yoktur Hüdâ'nın zıdd u mişâli
Muğdeş değildir olmaz zevâli

24 Zâtı münezzeh levn ü şuverden
Vaqt-i cihetten her dürlü yirden

- 25 Hem cism ü cevher hem de 'arazdan
Allâh berîdir bir de garazdan
- 26 Yoktur teğayyür olmaz tebeddül
Zâtında Hakk'ın olmaz te'allül
- 27 Allâh vardı 'âlem yoğ iken
Hem varlığın bil sen kendisinden
- 28 Yok varlığında o lillâh âhîr
Zât-ı celîli her şeye kâdir
- 29 Hakk'ın içinde hikmet var ammâ
Olmaz 'abeş iş Allâh'da aşlâ
- 30 Nokşan sıfattan zâtı berîdir
Vaşf-ı kemâlât anda celîdir
- 31 'İlm ü Kelâmla Sem' u İrâdet
Görmek Hayat'la Tevki Kudret
- 32 Zâtıyla kâim sâbit şifâtı
'Aynı degildir ne gayrı zâtı
- 33 Allâh 'alîm ol 'ilm-i Hüdâ'ya
İrmez 'akıllar çün bi-nihâye
- 34 Her şey Hüdâ'ya ma'lûm medlûl
Allâh'a yoktur bir nesne meçhûl

- 35 Allâh kelfmdir ammâ müberrâ
Şavt ü dehenden Vâcib Teâlâ
- 36 Sâmi'dir Allâh yok sem'a mâni'
Bî-izn ü âlet her şavtı sâmi'
- 37 Allâh murâdın icrâya kâdir
Her ne dilerse ol anda hâzır
- 38 Nâzırdır Allâh bi-çeşm ü âlet
Her dâim eyler her şeyi ru'yet
- 39 Kâ dir'dir Allâh her emre kâdir
Kudret anıdır yok başka nâzır
- 40 Hayy u Kadîm'dir Bâki vü Dâim
Vaşf-ı Celîli zâtıyla kâim
- 41 İhyâ imâte icâd ile halk
Bi'l-cümle tekvîn fi'l-i muhakkak
- 42 Esmâ-i Hüsnâ lâzımdır öğren
Belle şifâdan ya başka yerden
- 43 Bil âhirette vardır nihâyet
Mü'minler için Allâh'ı ru'yet
- 44 Zât-ı Hüdâ'dan sonra be hey cân
Diñle melâik aḫvâline kan

Melekler – 4

- 45 Haktır melekler cism-i latifler
Olmazlar 'âşî zât-ı şerifler
- 46 Anlarda yoktur te'nîş ü tezkîr
Anlar iderler her emri tedbîr
- 47 Anlar yimezler içmezler aşlâ
Dâim itâ'at eylerler ammâ
- 48 Dördü muqarreb sâirleri hem
Arz u semâda meşgûl her dem
- 49 Bu dört muqarreb ismin lisâna
Farz oldu almak her müslümâna
- 50 Evvelki Cebrâîl oldu ol kim
Tebliğ-i dîne vahye mülâzım
- 51 Sânisî Mikâîl ol ki dâim
- Erzâk-ı hâzin-kârende kâim
- 52 Sâlisde İsrâfil kim bu yolda
Me'mûr-i nefî-i şûr olmuş ol da
- 53 Râbi'de 'Azrâîl oldu ey cân
Ervâhı kabza me'mûr o her ân

- 54 Baḥş-i melâikden şofıra gel sen
Kıl Hak kütüple îmânı rûşen

Kitaplar – 5

- 55 Vâcip Te'âlâ Peygamberâna
Ahkâm-ı Hakkı çekti beyâna
- 56 Cibrîl ile hep tebliğ ü irsâl
Kıldı kitaplar hem vahy ü inzâl
- 57 Dörttür Hüdâ'nın münzel kitabı
Hem yüz şuhufı kılmiş hitâbı
- 58 Bu yüz şuhufdan on şuhufı Âdem
Almış otuz da İdrîs nebî hem
- 59 Elli şuhuf da gelmişti Şit'e
On şuhfı İbrâhîm'e fûreste
- 60 Ol dört kitâba ism oldu ey cân
Tevrat Zebur hem İncil ü Kur'ân
- 61 Aldı Zebûrî Dâvûd aḳdem
Tevrat da indi Mûsâ'ya bir dem
- 62 İncil gelmiş 'İsâ'ya ammâ
Mevcûd deĝildir şimdi o aşlâ

- 63 Kur'ân gelince her bir şerî'at
Mefsûh olundu geldi hâkîkat
- 64 Peygamberân hep vâkıfdı akdem
Dirlerdi vardır Kur'ân-ı Ekrem
- 65 Eylerdi anlar Kur'ân'a îmân
Hatm-i kütüptür mevcûd o el-ân
- 66 Sâir kitâbın yok hükmi gayrı
Kur'ân'ın ammâ her hükmi câri
- 67 Tâ haşr olunca câri cihanda
Hem âhirette her bir zamanda
- 68 Bahs-i kütüp çün buldı nihâyet
Peygamberâna kıl sen dehâlet

Peygamberler – 6

- 69 Ahkâm-ı Hakk'ı teblige her gâh
İnsandan itdi Peygamber Allâh
- 70 Kıldı Peyam-ber hem ol Resûle
Emrim didiydi her zû'l-'uqûle
- 71 Ammâ Peyam-ber vaşfi emânet
Hem şidk u teblig 'işmet fetânet

- 72 Bu beş sıfatla bil enbiyâyı
Anlardan aña emr-i Hüdâ'yı
- 73 Çoktur Peyam-ber yok bizde mefhûm
Hadd ü hesâbı Allâh'a ma'fûm
- 74 Kur'ân'da ammâ ismi geçenler
Ber-vech-i âtî zikre gelenler
- 75 Peygamberân da evvel ki Âdem
Âhîr Muhammed ol Fahr-i 'Âlem
- 76 Bu mâbeyinde İdrisle Nûh Hüd
Sâlihle İbrâhîm oldu ma'dûd
- 77 İshâkla İsmâ'il hem de Ya'kûb
Yûsuf Şu'ayb ü Lût oldu mensûb
- 78 Yahyâ Zekeriyâ ile Mûsâ
Hârûn Dâvûd İlyasla 'Îsâ
- 79 Hem Elyesa'la Eyyub Süleymân
Zü'l-Kifl 'Uzeyr u Yûnusla Lokmân
- 80 Var bir de Zü'l-Karneyn ol meyanda
Peygamber artık yok bir zamanda
- 81 Fahr-i Rusûl'de buldı nihâyet
Hatm oldu anda vahy ü nübüvvet

82 Hep Enbiyâdan efdal Muhammed
Mağbûb-i Hak'tır ol zât-ı Ahmed

83 Dîn-i Muhammed Hak dîndir Hak
Yok başka bir dîn hak'tır bu ancak

84 Elhamdülillah kim biz o dîne
Nisbetle girdik râh-ı mübîne

85 Vardır bu dîniñ çok evliyâsı
Aşhâb ammâ eşrâf velâsı

86 Aşhâb içinde Bû Bekr 'Ömer hem
'Osman 'Ali'dir a'lâ vü Ekrem

87 Âl-i Resûle ahfâdına hem
Aşhâba birden tarzıye elzem

88 Soñra gel eyle taqdir e imân
Ber-vech-i âtî ey nûr-i 'irfân

Qader - 7

89 Her şeye Allâh evvelce 'âlim
Her şey murâd-ı Hak üzere kâim

90 Dâim Hüdâ'nın 'ilm ü murâdı
Hem halk u taqdir her kâre bâdı

- 91 Her şeyi Allâh hâlıktır el-Hak
Bir meyl-i kalbî var kulda ancak
- 92 Hep hayr u şerri taqdîr iden Hak
Yoktur rızası şer işte mutlak
- 93 Ef'âl-i hayra Allâh rızası
Maqrûn olmaştır muktezâsı
- 94 Maqrûn olunca fi'liñ rızâya
Tâ'at dîmekdir emr-i Hüdâ'ya
- 95 Olmazsa maqrûn fi'liñ rızâya
'Âşî olursuñ sen hep Hüdâ'ya
- 96 Şarf-ı irâdet kıl hayra dâim
Şerden hazer kıl sen olma âşim
- 97 Hükûm-i kader bil sen bu nekâtı
Bağ âhîret var ber-vech-i âfi

Âhîret - 8

- 98 Fermân-ı Hakla bir gün nihâyet
Gelse gerekdir yevm-i kıyâmet
- 99 Ammâ kıyâmet vaktinden önce
İnsan ölüp de kabre girince

- 100 Münker Nekir'den var dört suâl hem
Ol dört suâli bilmeklik elzem
- 101 Dir ol melek kim kimdir ki Rabbiñ
Peygamberiñ kim diniñ kitabıñ
- 102 Sen di ki birdir Allâh Rabbim
Hem dînim İslâm Kur'ân kitabım
- 103 Peygamberim de ol Fahr-i 'Âlem
Ya'nî Muhammed salli ve sellem
- 104 Bu vech ile kim eyler cevâbı
Yokdur o zâta kabriñ azâbı
- 105 Her kim ki bilmez ekser mu'azzeb
Ammâ bilenler mün'im olur hep
- 106 Gelmezden evvel yevm-i kıyâmet
Zâhir olur hem bir çok 'alâmet
- 107 Gelmekte ol gün hayvanla insan
Mevtâ olurlar bâ-emr-i Yezdân
- 108 Ammâ ki tekrar ihyâ olurlar
Meydân-ı haşre birden gelürler
- 109 Maşşerde vardır mîzân-ı a'mâl
Söyler hesâbıñ bi'l-cümle ef'âl

- 110 Hağdır şırâf u kevşerle ni'met
Añlar 'azâbı 'aşiler elbet
- 111 Cennet Cehennem vardır ki hâlâ
Bâkî vü mevcûd mañlukdur ammâ
- 112 Kim eylemişse Hağğ'a icâbet
Anda nebiler eyler şefâ'at
- 113 Bağs-i 'akâid çün geldi fi'l-hâl
Nazm^{en} beyâna ber-vech-i icmâl
- 114 Bâb-ı 'amelden yazdım yine ben
Ef'âl-i nazm^{en} ezberle hep sen

Bâbü'l-'Amel - 9

- 115 Her zü'l-'uğûle evvelce îmân
Soñra 'ibâdet farz oldu ey cân
- 116 Tav^{om} 'amelle her şahsa bâlig
Olmuş mükellef sen olma fâriğ
- 117 Fi'l-i mükellef ammâ sekiz hem
Bilmek gerekdür her şeyden ağdem
- 118 Bir farz bir de vâciple sünnet
Bir müsteħap var bir de kerâhet

119 Bir de mübâh u müfsid haramdır
İş bu sekiz şey böyle tamamdır

Evâmir ü nevâhî – 10

120 Ammâ ki farzı bil sen be-hey cân
İtmiş am Hakk kat'iyen ityân

121 Kâfir olur kim inkâr iderse
Tâ'at ider kim izhâr iderse

122 Vâcip de Hakk'ın fermânı ammâ
Kat 'î değildir ol emr-i Mevlâ

123 Kâfir değildir münkir olanlar
Lâyık 'azâba hep yapmayanlar

124 Sünnet dimekdir fi'l-i Muhammed
Tâ'âte dâir ef'âl-i Ahmed

125 Târik değildir lâyık 'azâba
Mazhardır ammâ âhir 'itâba

126 Ol târikine Fahr-i risâlet
Rûz-i cezâda itmez şefâ'at

127 Hem müstehabdır fi'l-i peyam-ber
Ya'nî ki nâdir vâki' 'ameller

- 128 Her kim yaparsa bu müsteħabbı
Vardır aña çok ecr ü sevâbı
- 129 Fi'l-i mübahdır ol şey ki ey cân
Hağ'dan ħelaldir yok nehye bürhân
- 130 Fi'l-i mübahıñ yokdur sevâbı
Yokdur günâhı mahşer hesâbı
- 131 Ammâ ħarâmı bil sen ne işdir
Kağ'ıyy^{em} Allâh nehy eylemişdir
- 132 Hük-m-i ħarâmı münkir olanlar
Kâfir olurlar ol anda anlar
- 133 Fi'l-i ħaramdan kıl ictinâbı
Çok var anıñcün düzağ 'azâbı
- 134 Mekrûh dirler ol şeye ey cân
Kağ'î değılse nehyinde bürhân
- 135 Vâkı'dir anda icmâ'-ı ümmet
Âşârı eyler kerhe delâlet
- 136 İnkâr idenler küfr eylemezler
Ammâ a cânım hoş söylemezler
- 137 Bâ'is değıldir mekrûh 'azâba
Ammâ ki 'âmil lâyıq 'itâba

138 Müfsid de amnâ üç şeye 'âid
Şavm ü şalâtı âbdesti fâsid

139 Bu emr ü nehyiñ ta'rîfin ey cân
Bil kıl binâ-yı İslâma im'ân

İslâmın Binâsı - 11

140 İslâmın ey can beşdir binâsı
Her müslümâna farzdır edâsı

141 Evvelkisi bu beşden şehâdet
Kalb^{en} lisân^{en} tezkâr-ı vahdet

142 Ya'nî Hüdâ'ya Peygambere hem
İtmek şehâdet evvelce eizem

143 Birdir bir Allâh yok başka Allâh
Hâkdır Muhammed âmentü bi'llâh

144 Tevhîdini sen zikr eyle cehr^{en}
Ammâ lisân-ı dine muşır^{en} 46

145 Sâlisle sâni şavm u şalâttır
Râbi'de Hacc u hâmis zekattır

⁴⁶ Lâilâhe illallah Muhammedün Resûlullah demek şarttır.

- 146 Ammâ namazdır dîniñ 'imâdı
Lâyık şalâtıñ evvelce yâdı

Şalât – 12

- 147 Evkât-ı hams ü cum'a şalâtı
İslâma farz-ı 'ayn oldı zâtı

- 148 Meyyit namâzı farz-ı kifâye
Ammâ şevâbı var bi-nihâye

- 149 Bir de vitirle 'ıydın şalâtı
Vâcipdir oğlum bil bu nekâtı

- 150 Her beş vaqitte sünnet namâzın
Kıl tâ ki olsun maqbûl niyâzın

- 151 Her farz u vâcip bi'l-cümle sünnet
Birden edâsı İslâma zimmet

Furûzât-ı 'Ameliyye Namâzıñ Farzları – 13

- 152 Farzı namâzıñ bil on ikidir
Erkâm beşdir şartı yedidir

- 153 Evvel hadesden şarttır nezâfet
Ya'nî vuzû'le gusl olsa hâcet

- 154 **Şânî** necisden şarttır tahâret
Hem şart-ı sâliş kıl sefr-i 'avret
- 155 Dördüncü şartı vaktin bilüp hem
Ol vakt içinde kılmaklık elzem
- 156 Ya'nî şabâhla öyle ikindi
Akşamla yatsû beş vakte dindi
- 157 Niyettir oğlum bil şart-ı hâmis
Kıbleye dönmek hem şart-ı sâdis
- 158 Dirler yidinci şarta be hey cân
Tahrîme ya'nî tekbir-i Yezdân
- 159 Mefrûz olan beş rükn-i şalâtı
Belle 'amel kıl ber-vech-i âti
- 160 Evvel kıyâm u şânî kırâat
Sâliş rükû'dur eyle icâbet
- 161 Râbi' sücûd ü hâmis ku'ûd hem
Bu tarz ile hep kılmaklık elzem
- 162 Âbdest-i gusli ber-vech-i âfi
İcrâ idüp kıl sonra şalâtı

Âbdestiñ Farzları – 14

- 163 Âbdesti diñle yazdım yerinden
Ta'lim lâzım ammâ birinden
- 164 Dört farz vardır âbdest için hem
Evvelce vechi yumaqlık elzem
- 165 Ellerle kollar tâ dirsege dek
Yıkanma lâzım yoktur buña şek
- 166 Mesh eyle başm̄ sen dörtte birden
Yıka topuqla ricleyni birden
- 167 Müşkilse bulmak ya yok ise şu
Câiz teyemmüm topraqla yâ hu
- 168 Bu iki şeyi ber-vech-i mesnûn
Höcañdan öğren kıl Haqq'a maqrûn

Güslüñ Farzları – 15

- 169 Her dem cünüpden gusl ü tahâret
Farz oldu çün kim tırma cenâbet
- 170 Güslünde farzı üçdür nihâyet
Akdem gerekdir bu fi'le gâ yet

- 171 Ağzıyla burnuñ cümle vücüduñ
Yıka tamamdır üç farzı guslūñ
- 172 Ammâ bunu da ber-vech-i mesnûn
Lâzımdır icrâ ey dîne meftûn
- 173 Âbdest gibi hep hâcet olunca
Câiz teyemmüm tâ şu bulunca

Şavm - 16

- 174 Lâzım sıyâma evvelce niyyet
Ber-vech-i âtf sen kıl icâbet
- 175 Fecr ü gurûbun beyninde dâim
İmsâk oldu çün şart-ı şâim
- 176 Ahşen dimekdir ber-vech-i icmâl
İtme vücûda bir nesne idhâl
- 177 Bir de hâzer kıl şehvetle her hâl
İtme menîyi sen kaçd^{en} inzâl
- 178 'Âkil ü bâliğ her şahşa mutlak
Mâh-ı sıyâmı farz oldu tutmak
- 179 Ammâ nisânıñ hayz u nifâsdan
Pâk olması hep şart oldu bil sen

180 Kudret de lâzım cism ü bedende
Câiz kazâ ger 'özü olsa sende

181 Ammâ ki kaş^{en} şavm olsa fâsid
Lâzım kefarete ey tıfl-i zâhid

182 'Âciz olan her bir ihtiyâre
Fidye gerektir yok başka çâre

183 Bu müfredâtı ber-vech-i tafşil
Höcâdan eyle ikmâl-i tahşil

Hacc u Zekât – 17

184 Zî iktidâra Hacc ü zekâtı
Farz itmiş Allâh ber-vech-i âfi

185 Mâl ü bedende kudret olunca
Gitmeñ gerekdir bir kere Hacca

186 Haccıñ furûzı telbiyye niyyet
Bir de tavafla vakfe ziyâret

187 Bir çok da vâcip sünnet de var hem
Vâcip de ammâ ihrâm en aqdem

188 Var Ka'be içre bir çok deliller
Her bir uşûli anlar da söyler

189 Ammâ bu yolda şart oldu gâ yet
Peygamberi de itmeñ ziyâret

190 Birdir zekâtın farz u binâsı
Niyetle maksûd Allâh rızâsı

191 Şer'ân nişâba mâlik olanlar
Eyler zekâtı te'diye anlar

192 Ya'nî ki her yıl mâlından Âdem
Kırkda birini virmeklik elzem

193 Ammâ ki şartı fi'l^{ce} edâdır
Mahsûb-i tahvîl olmaz hatâdır

194 Her yıl başında sor hocalardan
Öğren usûlin te'diye it sen

Furûzât-ı Sâire – 18

195 Farz oldu bir de İslâm'a ey cân
Anlar ki ittim âfide ityân

196 Evvelce sa'y it kesb-i helâle
Eyle tevekkül düşme melâle

197 Râzî ol oğlum her bir kazâya
Pekçe şarî sen bâb-ı rızâya

- 198 İn'âm-ı Haqq'a kıl hep teşekkür
Lutf-i Hüdâyi eyle tefekkür
- 199 Cehd eyle sen ol şâhip kanâ'at
Her bir ulûya eyle itâ'at
- 200 Kur'ânı dâim hüccet idin sen
Dâreyniñ olsun ma'mûr u rûşen
- 201 Hep akrabâyı eyle ziyâret
Hem hastagâni sen kıl 'iyâdet
- 202 Bilmeñ gerekdir şeytânı düşmen
Şerrinden olma bir yerde eymen
- 203 Sabrın şonu çün olmuş selâmet
Şabr eyle hâle itme şikâyet
- 204 Bir iş ya bir şey olsa emânet
Zinhar aña sen itme hıyânet
- 205 İtme latîfe nâ-şer' olunca
Vir şâhibine bir şey bulınca
- 206 Dâim günahdan kıl ictinâbı
Rûz-i cezâda gücdür hesâbı

- 207 Olsun hemîşe kârın 'ibâdet
Vâcipdir ammâ şer^{an} ticâret
- 208 Tođru gerektir ölçüñ terâzû
Eyle şadâkat her işde yâhû
- 209 'İbret nazarla bak kâinâta
Şavm ü şalâtı kılma ifâte
- 210 Her ne gelürse süy-i Hüdâ'dan
Bil hem teşekkür kıl ibtidâdan
- 211 İtme tekebbür çünkim o haşlet
Eyler seni hep mahrûm-i rahmet
- 212 Eyle tevâzû' ey nür-i dîde
Tâ kim olasın sen ber-güzîde
- 213 Bâtin düşünme itmezsın idrâk
Eyle ma'âşîden kalbini pâk

Vâcibât – 19

- 214 Tâ'âte dâir her vâcibâtı
Yazdım nazar kıl ber-vech-i âtî
- 215 Dirler vitir bir vâcip namaz var
Ba'de'l-'işâdır vağtı de her bâr

- 216 Üç rek'at üzere vâcip olup hem
Bir de künûtu var gâyet elzem
- 217 İ'tâ-yı fitra şâhip nişâba
Vâcipdir oğlum sen bak kitâba
- 218 Kimler için hem miqdârını sen
Vakt ü zamânın öğren yerinden
- 219 Her kim virirse fitra be hey cân
Nefsince vâcip hem zebh-i kurbân
- 220 'İydin şalâtı tekbirlerle
Vâcipdir oğlum lâyıklı belle
- 221 Sâir şalâtın var vâcibâtı
Belle edâ kııl öyle şalâtı

Sünen-i Seniyye – 20

- 222 Farz-ı şalâtı ta'lim iderken
Sünnetlerin de ta'lim it sen
- 223 Hacc ü zekâtın şavmuñ da öğren
Sünnetlerin hep geçme birinden
- 224 Belle a yavrum sünnet ezâmı
Hem de cemâ'at bir de hitânı

225 Mâh-ı şıyâmda ba'de'l-'ışâ hem
Sünnet terâvîh kılmaklık elzem

226 A gel sahûr u misvâk sünnet
Bir de taşadûk sünnettir elbet

227 Bir çok daha var sünnet fe emmâ
Tafsîli güçtür bir yerde hayfâ

228 Hep anları sen ehl-i siyerden
Bir bir suâl it şartınca öğren

Harâm – 21

229 Yazdıkdı evvel hüküm-i harâmı
Ta'dâdın ammâ geldi maqâmı

230 Meşhûri bunlar ey nûr-i 'irfân
Ėâyete hazer kıl katl itme insân

231 Dâim yalandan kıl ictinâbı
Hinzır yime hem içme şarâbı

232 Afyonla esrâr çekme nibâna
Hep müskirâtı alma dehâna

233 İtme hilâfa aşlâ şehâdet
Alma a cânım fâizle rüşvet

- 234 Hatûna yâhud ebkâra ey cân
Sû-i nazarla olma nige**h**-bân
- 235 İtme fevâhiş hem kaç zinâdan
Çok sakla kendin 'ucb-i riyâdan
- 236 Aşlâ yanaşma lu'b-i kumâra
Gel nefse uyma dönme himâra
- 237 Kat 'i haramdır sen itme ğıybet
Bu cümledendir bir de nemîmet

Tetimme – 22

- 238 Ey tıfl-i 'âkil icmâl ile hep
Ta'rif olundu çün dîn ü mezhep
- 239 Bi'l-cümle mefrûz hayli vücûbât
Eñ başlı sünnet ekser harâmât
- 240 Tahrîr edildi ber-vech-i ahsen
Yavrum 'amel kıl hakkıyla hep sen
- 241 Ta'rfi üzre işle mübâhı
Hem müstehapla ol sen mübâhı
- 242 Mekrûh ü müfsit şeylerden ammâ
Dâim hâzer kıl sen ol müberrâ

243 Lâyık mıdır kim gelsün namâza
Mekrûh şeyler girsün niyâza

244 Ta'ât içinde âdâb ü erkân
Lâzım gözetmeñ ey nûr-i 'irfân

245 Belle huşûs^{an} şavm u şalâtı
Âbdesti fâsid her şeyyâtı

246 Sen mücteneb ol fâsid 'amelden
Olsun berî tâ fi'liñ hâlelden

247 Bu vech ile sen eyle 'ibâdet
Encâmıñ olsun devlet sa'âdet

İntehâ